

## LŐRINCZ CSABA-DÍJ

FILEP TAMÁS GUSZTÁV

### NEMZET ÉS NEMZEDÉK

#### SZEMPONTOK EGY „KISEBBSÉGTUDOMÁNYI” SZEMLÉLETHEZ\*

*„Itt fajok és osztályok küzdelme folyik, amelybe én nem állhatok bele, mert nem állok sem faji, sem osztályalapon. A tempót egy barbár kor irama diktálja, mely nem az én korom. Én még egy régi, szellemibb korból jöttem, mely előtt a legszentebb kapocs a nemzet kapcsa volt, szellemi kötelék. Ez a kor megveti a szellemet, s megveti a szellemi kapcsolatokat. Rosszul ismeri ezt a szomorú XX. századot, aki a nacionalizmus korának nevezi. A nacionalizmus kora a liberális XIX. század volt, ez alkotta meg a modern nemzeti közösségeket, éppen azáltal, hogy különböző elemeiket egyenlő jogok birtokosaivá s közös kultúra és hagyomány részeseivé tette. A mi századunk most megbontja ezeket a szellemi kapcsolatokat; kedvesebb neki a testi kötelék, amit a faj jelent, vagy az érdekközösség, amit az osztály képvisel.*

*Így destruálja, nemzeti jelszók alatt, magát a nemzet elvét.”*

Babits Mihály: *A tömeg és a nemzet*

Az indokínai háborúban három hónap laktanyafogságra ítélték egy francia törzsőrmestert, mert agyonlővetett ötszáz hadifoglyot. A hadbíróság azért állapított meg ilyen csekély büntetést, mert elfogadta a vádlott védekezését, aki azt állította, hogy elzászi születésű lévén nem bírja tökéletesen a francia nyelvet, ezért szó szerint értelmezte följebbvalója parancsát, hogy vegyen maga mellé néhány száz hadifoglyot, és *töltse föl velük* az úton húzódó mélyedést.

A történetnek, melyet több mint negyed évszázaddal ezelőtt, sorkatona koromban s teljesen illetéktelenül böngésztem ki a Magyar Néphadsereg tisztjei és tábornokai számára rendszeresített folyóirat egyik (egyébként nyu-

---

A fiatalon elhunyt neves külpolitikai szakértő, folyóiratunk egykori szerkesztője, Lőrincz Csaba (1959–2008) emlékére alapított díjat minden évben június 19-én adják oda olyan személyeknek, akik a nemzetpolitika, külpolitika területén kiemelkedő szakértői, tudományos tevékenységet végeztek. A díj átadásának időpontjával Lőrincz Csaba legfontosabbnak tartott alkotása, a határon túli magyarokat támogató kedvezménytörvény 2001. június 19-i parlamenti elfogadására emlékeznek. *(A szerk.)*

\* A Lőrincz Csaba-díj átvétele után tartott kiselőadás. Elhangzott 2009. június 18-án (péntek este) a Fasori Evangélikus Gimnázium dísztermében.

gat-európai szerzőtől származó s a katonai etikáról szóló) cikkéből, számos elágazása és gazdag értelmezési tartománya van. Engem az egészből most nem az uniformis cinizmusa érdekel, nem is a háború relativizálta értékrend, amiről, sokszor alig közvetett forrásokból, nemzedékem tagjai is sokat megtudtak már. Számomra az a fontos, amit utóbb, amikor más események, amelyeknek magam is a tanúja voltam, átvilágítottak: meg kell keresnünk az igazi jelentést, meg kell tanulnunk valódi értelmük szerint használni a szavakat: ha van nekik. Húsz évvel ezelőtt, amikor közösen belevágtunk a demokráciába, s rögtön kiderült, hogy mindenki mást-mást ért rajta, azt gondoltam, éppen ez lesz nemzedékem feladata.

Itt, Apáczai Csere Jánostól véve a példát, akár meg is állhatnék; ő akkor tett így, amikor *Az iskolák fölöttébb szükséges voltáról és a magyaroknál való bárbár állapotuk okairól* című beszédét tartotta, mellyel az újonnan fölépült kolozsvári kollégium igazgatását átvette, 1656. november 20-án. Egy régi tudós példájára hivatkozott ő is, arra, aki ennyit mondott hallgatóságának: „ember!” – s azzal lelépett a szószékről. „... ha e jeles tudós eme híressé vált tettet akarnám utánozni, *iskolát* mondanék, és ezzel feloszlattam a gyűlést” – olvassuk Apáczainál. – „Mert az iskolára olyan nagy szükség van, és olyan sokféle a haszon, mely az iskolából származik, hogy vaknak, sőt érzéketlennek kell lennie annak, aki ezt magától föl nem fogja, be nem látja.” Aztán persze folytatta ő is – én is ezt teszem, bár az alkalom jellege és a rendelkezésemre álló idő arra készítet, hogy néhány kulcsmozzanaton és személyes vonatkozásokon kívül szinte mindent kiostáljak mondandómból, ami kiselőadásom címével összefüggésbe hozható. Folytatom, és éppen vele, pontosabban azzal, amit abban a közegben, amelyből jöttem, ő jelentett. A református értelmiség széles körében folyamatosan jelen van, ő a szimbólum, a mintaképző, aki Hollandiába ment a tudásért, és hazahozta azt, és aztán persze meghalt, s ezért nem utolsósorban az erdélyi közállapotokat lehet okolni. Nekem két okból még fontosabb, mint a többségnek. Részben azért, mert mindenki számára világossá tette: „Minthogy pedig [...] tudnivaló kétféle van: maga a nyelv és a nyelv által megjelölt dolgok, nem ok nélkül mondják a bölcsességről, hogy az egyrészt magukkal a dolgokkal foglalkozik, másrészt a nyelvvel, amelynek segítségével a megértett dolgokat másokkal közöljük”. S e dolgok – a fogalmiak – között nincs semmi, amit – ahogy Szilágyi N. Sándor fogalmazott egyszer éppen a nemzet kapcsán – ne onnan tudnánk, hogy valaki mondta nekünk. Az engem fölnevelő körben, inkább tudatosan, mint nem, ez a minta közvetlenül érvényesült. Apai nagyapám, akit nem ismerhettem, nemcsak református lelkész volt, nemcsak külföldi akadémiát járt ember: pontosan ott tanult, ahol Apáczai, nem pusztán Hollandiában, hanem éppen Utrechtben. S mint nemrégiben, amikor megtaláltam a publikációit, megbizonyosodhattam róla, számára is a *jelentés* volt a legfontosabb, csak ő – aránytalanul műveltebb lévén nálam – talán hét nyelven kereste ezt. Egyik

1928-as recenziójában egy korabeli prédikációs kötet szerzőjét bírálta ekképpen: „Írásmagyarázati ismeretének elégtelenségére utal, hogy a Máté 3:9-ben az arám nyelvben azonnal szembeötlő szójátékot nem érzi.” Azt, hogy apám ’56-os volt és börtönviselt, minek következtében nekem azt tanították az iskolában – ha nem is név szerint –, hogy fasiszta, nem (vagy nem csak) szerintem, hanem a diktatúra bírái szerint volt összefüggésben ezzel. Ítéletében szerepel: logikus, hogy nacionalista, hiszen az apja református pap. Innen már csak egyetlen lépés Magyarország utolsó előtti miniszterelnökének 2004 decemberében az Országgyűlésben tett megjegyzése arról, hogy a klerikálisok és nacionalisták akartak állampolgárságot adni a határon túli magyaroknak. Nem törekszem eleve konfrontációra, de itt az utak végleg szétválnak, illetve lezárulnak. Ez a volt miniszterelnök ugyanabból a korosztályból való, mint én. Mégsem tartozunk egyazon nemzedékbe.

Még bonyolultabb egykori barátom története, akivel 1988-ban a *Motolla* című nyugat-európai magyar diáklap álnéven jegyzett budapesti szerkesztői voltunk. November 15-ére négy kontinens 24 országában hirdettek az egy évvel azelőtt brutálisan elfojtott brassói munkásdemonstráció lefogott szervezőivel rokonszenvező tüntetést. A *Motolla* a budapestiről így írt: „Minden bizonnyal nem válik a magyar politika dicsőségére, hogy Budapest volt az egyetlen olyan helyszín, ahol a rendőrség nem védte a tüntetőket, ahogyan azt ilyenkor szokás, hanem verte őket.” Nem emlékszem már pontosan, de azt gyanítom, hogy az idézett kis cikket említett barátom írta – így is logikus –, aki aztán tizennyolc évvel később, úgy tudom, éppen a kommunikációs kabinetjét vezette az utalt miniszterelnöknek, aki szétverette a forradalom és szabadságharc ötvenedik évfordulóját ünneplő gyülekezetet. Persze az is ide kívánczok, s talán tanulságokat is kínál, hogy azon az 1988-as szolidaritási tüntetésen e volt barátom nem volt jelen. Lőrincz Csaba viszont igen. Íme itt van egy – vagy mindjárt kettő – a nemzedéki élmények közül. (Pótlólag írom ide, hogy Csaba egyik tanulmányában van egy meghökkentő mondat arról, hogy az immoralizmusnak nincsen elmélete. Kár, hogy erről nem beszéltem vele: én azt gyanítom, hogy van. Ez kaput nyithatna egy másik terület felé, amerre most nem indulhatok el, de nyilván arról van szó, hogy az immoralizmus akkor támad meg egy etikai rendszert, amikor azt hazugnak, hamisnak tartja. És ennek mindannyian ki vagyunk téve.)

De a közös élmény csak egyike a nemzedékképző tényezőknek; mert a nemzedék nem az egyívásúak vagy az egymáshoz közeli időben születettek csoportját jelöli: értelmezésemben és ebben az összefüggésben nem biológiai, hanem szellemtörténeti fogalom. Ahogyan kedves történetfilozófusomtól, Joó Tibortól tudom – eddig elvégzett munkáim egyik legfontosabbikának az ő tanulmányainak sajtó alá rendezését tartom –: a történeti generáció lényege az a szellemi tartalom, amely tagjainak közös és *közösen kialakított* kincse, mely más hasonló közösségektől elhatárolja őket. A nemzedékképző ténye-

zók közé tartozik az örökség, a múlt (alakítható matériaként kezelt) hagyománya – ezzel együtt jár, hogy a nemzedék tagjai sohasem a közvetlen előtűk járókhoz nyúlnak vissza, hanem egy korábbi nemzedék reneszánszát teremtik meg –; a születés (helye és ideje), mert idő és tér közelsége megkönnyíti az egyének korrespondenciáját; műveltségi elemek (ezek hatása azonban esetleges); generációs élmények. A legfontosabb pedig: a szándék a nemzedék létrehozására. Hiába állna fönn a többi feltétel, ha ez az akarat hiányzik, nem lesz nemzedék. Gondolom, világos, hogy a másik terminusnak, amelyet használok, tehát a nemzetnek ugyanez a legfontosabb jegye. A többi: közös nyelv, közös állampolgárság, közös származás et cetera, csak külső eleme vagy éppen a derivátuma. Hogy a származás mellett a nyelv sem döntő, ennek bizonyítására nyilván elegendő a legkézenfekvőbb példára, a magyar nyelvet többségükben nem beszélő (vagy nem anyanyelvűkként bíró) aradi vértanúkra hivatkoznom. Nem szentírás tehát, hogy „nyelvében él a nemzet”, mert él az Bartók zeneműveiben is. Éppen az akarat tényező fontossága miatt írtam 1989-ben az *Unió* című folyóirat szerkesztői beköszöntőjében: „ebbe a közösségbe önnön akarata ellenére többé senkit se lehessen belekényszeríteni”, s hogy „ebből a közösségből akarata ellenére többé ne lehessen kiszakítani senkit”. Például adminisztratív eszközökkel, azaz formálisan; mert a dolog természeténél fogva valójában nem is lehet. Elképzelhető, hogy ez a nemzetfogalom így túl tágnak tetszik. Ám a gyakorlat végtelen változatokat mutat föl. Az a nemzedék, amelyről beszélek, számon tartja Babits meghatározását is: „A nemzet néha csak egy-két emberben él, míg az utcán ezren is ordítanak.”

Azt, hogy a magyar állampolgárok és a magyar nemzethez tartozók között távrolról sincs teljes átfedés, a magam részéről 1970-ben, kilencéves koromban már bizonyosan tudtam, és azóta is többnyire ezzel foglalkozom. S éppen mert a kisebbségi léthez valamiképpen már akkor a kiszolgáltatottság társult, erkölcsi alapelvek, továbbá nagy szellemi teljesítmények sora, úgy nőtt meg velem a nemzet mint értékfogalom.

A fönti értelemben vett nemzedékem legfőbb támpontjai között mindig ott volt a határon túli magyarság ügye. Belőlünk került ki azok többsége, akik a nyolcvanas években megteremtették a nemzetrészek gondolkodói és az itthoni társadalom egy része közötti közvetlen kapcsolatot, akik a gyakorlatban érvényesítették azt a már közhelynek tűnő elvet, hogy egy magyar kultúra van, de talán kivívták annak a jogát is, hogy ezt az egyet didaktikai okokból annyiféleképpen tagolhassuk, ahány szempont erre kínálkozik. Az ifjúsági klubmozgalomban e csoport tagjai tartották ezt a kérdést napirenden, s szinte kizárólag ezeken a rendezvényeken alakulhattak ki erről olyan tág körű viták, ahol érvelni lehetett és kellett. Nem hiszem, hogy nagyot tévednék, ha azt mondom: különösen a nyolcvanas évek második felében a magyar kisebbségek szellemi teljesítményeinek recepciója is döntő módon

hozzájuk fűződik. Nemcsak a szépirodalomé: tudomány, közművelődés, földalatti politika mind teret kapott e félhivatalos vagy nem hivatalos fórumokon és nemzedékünk tagjainak legális sajtótermékekben vagy a második nyilvánosságban megjelent írásaiban, nem beszélve arról, hogy mi csempésztük át egyik rendőrállamból a másikba a kéziratokat. S noha ennek jelentőségéről meg szoktunk feledkezni: abban, hogy olyan, amilyen, de mégiscsak demokrácia van Magyarországon, mindennek kulcsszerepe volt. Nem vitatom, hogy nem mi csináltuk a rendszerváltozást, azt sem, hogy a hopmesterek közé a KGB is odatartozott. De éppen ez a kérdés, a határon túli magyarok ügye volt az egyik legjelentősebb legitimációs tényező, egyike lévén azoknak az egy kézen megszámolható témaköröknek, amelyek mögé emberek tízezrei, talán százazrei is hajlandók voltak felsorakozni, noha nem tudta mindegyikük, hogy *bizonyosan* nem fognak lőni rá. Ez az, amit az elit gyorsan elfelejtett, a tömeg pedig talán nem is volt kíváncsi rá. Ám ugyanide kötődik a nyolcvanas években megszilárdult, *1989 után* megrendült Közép-Európa-tudat is. Az új korosztályoknak talán már hihetetlen, de tény: fantasztikus román írókat olvastunk és bölcs szlovák költőkkel beszélünk; én magam Budapestre hívhattam Bohumil Hrabalt és a diktatúrák természetét átvilágító Ryszard Kapuścińskit, kiállítás rendezhettem tőlük-nekik, és most büszke lehetek arra, hogy Hrabal az én kérésemre, illetve nekem írta meg egyik – igaz, apró, de magyar vonatkozású – szövegét.

Ennyi előzmény után 1990-ben, sőt talán még 1991-ben is méltán gondolhattam talán, hogy korosztályom együttműködési gyakorlata fogja meghatározni – nem a politika menetét, de – a demokrácia kontextusát. Nemzedékeket akkor láttam utoljára, amikor a régi formációk fölszívták, s a maguk képeére alakították azok az ideológiai csoportok, amelyek 1918-tól, 1930-tól, 1948-tól vagy 1956-tól kezdődően alakították ki egymásról a maguk ellenségképét. A fogalomtisztázás a közélet szintjén elmaradt. Van, akinek nem volt hozzá szellemi kapacitása, s volt, akinek ez nem volt érdeke. Néhány barátommal még találkozom – főképp azokkal, akik följönnek a könyvtárba.

Ha a „kisebbségtudományban”, illetve a kisebbségi kérdés kezelésében történt fordulat nemzedéktársaim részvételével, akkor ennek elemeiből elsőként az irodalom irodalmasítását emelném ki. Magam írók között váltam felnőtté, és sokáig engem is az irodalomkritikusok közé soroltak, de viszonylag korán láttam azt is, hogy tévúton járunk – amelyre a diktatúra kényszerített rá –, ha az irodalomtól várjuk el, hogy a kisebbségi lét minden formáját kifejezze. A funkció-átvállalás – mely egy bizonyos mértékig használ a köznek, de azon túl árt magának az irodalomnak – indokolt volt, amikor más ismeretágak némaságra vagy szűkszavúságra voltak kárhóztatva, de a tudományos kutatást nem pótolhatta. Szerettük a metaforákat, de szükség volt a fogalmakra, sőt a legnyersebb, legszárazabb, s a politikai retorikával szembe-szegezhető adatokra, amelyek íme összegyűltek, de egyelőre nem tudják le-

győzni ezt a retorikát. Pedig magának a politikai érdekképviselőnek is első-sorban erre az új nyelvre van szüksége. Hadd említsem itt ismét Lőrincz Csabát, s az 1985 és 1987 között működő Limes-kört, amelynek több ülésén ő is részt vett. Molnár Gusztáv annak a határhelyzetnek a definiálására hívta össze barátait, amely az erdélyi magyarságot szerinte jellemezte, s amelynek három rétegét így jelölte meg: „1. Etnikailag: perem-magyarság; 2. (szellem)történetileg: perem-európaiság; 3. lélektanilag: az emberi lét határán.” Csaba például egy 1986. novemberi ülésen azt állította a közkeletűen irodalmi jelenségnek minősített transzszilvanizmusról, hogy az politika és ideológia is, nemcsak irodalom. Ezt aztán a tudomány szó szerint bebizonyította, dokumentálta. A kisebbségi önazonosság-ideológiákból sokáig – s ez a szemlélők egy részének tetszett, más részének meg nem – csak a lila ködöt látták Magyarországon, de azokban ott volt a filozófia, a tudomány, az alkotó, realista politikum is. Ennek az utóbbinak a mértékét persze mindenki – talán érdeke szerint – másképp szabja meg; keresni kell tehát szakszerűsége meghatározóit. Beigazolódott, hogy a közös múltat résztvevői nem mind egyféleképpen értelmezik, ráadásul az semmire sem kötelez *eleve*. Mégis a határon túli magyaroktól – részben nemzedéktársainktól – tanultuk meg, hogy a szomszéd többségi nemzeteket ne az itthoni sztereotípiák szerint ítéljük meg, hanem jóval tagoltabbnak lássuk; az össznemzetnek, sőt a magyar államnak is ez az érdeke. Meg kellett tanulnunk tehát, hogy bizonyos empátiával kísérfük szomszédaink identitásépítő törekvéseit, anélkül, hogy asszisztálnánk nekik, amikor ezt a mi rovásunkra akarják megvalósítani.

Ezért sem elavult dolog a történetiség, de annak csak alsó tagozatos foka a sérelmek számbavétele. (Letagadásuk viszont az óvodás fokozat.) Társadalom-, gazdaság-, eszme- és ideológiatörténet nélkül nincs kisebbségekkel foglalkozó tudományosság. Arról a területről hozok példákat, amelyen a legtöbb időt töltöttem eddig: amíg nincs részletes fogalomfeltárás, a magyar kisebbségeken olyan stigmák emléke marad, amelyeket politikai céllal sütöttek rájuk. Az egyik legismertebb toposz a két világháború közötti cseh demokrácia. Ha nem ismerjük meg részletesen például a csehszlovák párt- és kormánypolitikát, s nem fedezzük föl, hogy ezt milyen, adott esetben antidemokratikus, korrupt és sovinszta pártok képviselték, tényleg azt hihetjük, hogy a magyar ellenzéki politika volt szimplán konzervatív, úrhatnám, klerikális, reakciós. Akkor nincs okunk meglepődni azon, hogy magyarországi úgynevezett nemzeti radikális áramlatok *ezt fogják szeretni benne*.

A magyar kisebbségek története itthon periferikusnak tekintett terület; a közvélekedés szerint az erre vonatkozó adatok nem mutatnak túl közvetlen tárgyukon. Azonban a kisebbségtörténetnek különösen a korai szakaszából olyan tanulságokat is nyerhetünk, amelyek az itthoni eszme- és ideológiatörténeti dogmákat képesek szétrobbantani. Nálunk a csoportok, körök, pártok besorolása az 1918-as és az utáni eseményekben való részvételük és azt kö-

vető állásfoglalásaik alapján véglegesült. Itthon látszólag elképzelhetetlen volt az, hogy közös pártban lépjenek föl polgári radikálisok, konzervatívok és liberálisok – a kisebbségi helyzet viszont efféle csoportosítást fél kézzel létre tudott hozni, következésképpen újradefiniálásra szorul a magyar polgári radikalizmus, liberalizmus és konzervativizmus is. Egy adalék ahhoz, hogy hogyan rögzülnek a dogmák: Maléter Pál édesapjáról, Maléter Istvánról, a szlovákiai Magyar Nemzeti Párt alelnökéről az elmúlt évtizedekben egy-egy írás rögzítette a baloldali és a szélsőjobboldali képet, s mint kiderült, mindkét szerző részben ugyanazokra a harmincas évekből származó *téves* adatokra támaszkodott. Ezen adatok alapján lehetett arra a hamis következtetésre jutni, hogy Maléter, Jászi Oszkár barátja, a cseh kormányokkal együttműködő úgynevezett aktivista, állítólagos reálpolitikusok közé tartozott – miközben a sokáig ismeretlen tények szerint a magyar ellenzéki politika egyik legképzettebb vezetője volt. Ne áltassuk magunkat: az ehhez hasonló téves adatok nem néhány éven, hanem *hét évtizeden át* befolyásolták a kutatást, és irányították a szintézisek íróit.

Még egy példa arra, hogy kinti tanulságok módosíthatják itthonra vonatkozó tudásunkat; ez a rendszerváltozás idején akuttá vált kérdéshez tartozik, amelynek nyomán sok pusztulás támadt. A magyar zsidókkal vagy zsidó magyarokkal kapcsolatos pró és kontra közhelyekkel szemben a kisebbségkutató megtapasztalja, hogy ez a töredéke a társadalomnak ugyanannyira vagy tán még inkább tagolt volt, mint a többi. És ez így is van rendjén. De például a zsidók közül százával találunk olyan személyiségeket, akik a kisebbségtörténetben a magyar politika és szellem legkövetkezetesebb képviselői közé tartoztak, s ezeket, ha nem tízezreket, akik létrehozták, eltartották, fogyasztották, működtették ezt a kultúrát. Emléküket, ahogy egy 19. századi magyar liberális mondaná: a nemzeti becsület védpajzsa alá kell helyezni.

Nem valószínű, mégis azt gondolom néha, hogy ha mindezeket húsz évvel ezelőtt tudtuk volna, és *bizonyítani tudtuk volna*, tisztább lett volna nálunk a közbeszéd. Mert hogy még egy utolsó jegyét említsem, ez a – nyilván kiderült: virtuális – nemzedék gyógyíthatatlanul idealista. Ami nem jelenti azt, hogy nem tud elképzelni még jóval rosszabbat is annál, mint amiben vagyunk. De a voksát a másik változatra adja.